

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMDA QƏRB DÖVLƏTLƏRİNİN HİMAYƏÇİ ROLU

Həsən Əli oğlu Səfəri
AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu
t.ü.f.d.
seferhesen@gmail.com

Xülasə

Cənubi Azərbaycan ərazisində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı bəzi Qərb dövlətləri və Rusiyanın, eləcə də onların missioner təşkilatları təşkilatçı və himayəedici rolu oynayılar. Çar Rusiyası ilə yanaşı Qərb dövlətlərindən Fransa, İngiltərə, ABŞ və s. hələ illər əvvəldən Azərbaycan ərazilərinə köçüb gəlmiş və dağınıq şəkildə azlıqda yaşayan erməni və aysorları yerli əhaliyə qarşı təşkilatlandırmağa çalışıblar. Birinci dünya müharibəsi illərində isə həmin dövlətlər ermənilər və aysorlardan ibarət silahlı dəstənin yaradılmasına həm maddi, həm hərbi, həm də maddi dəstək göstərdilər. Nəticə də 1918-ci ildə birləşmiş erməni və aysor silahlı dəstələri Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımı törətdi.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, soyqırım, ermənilər, missioner təşkilatları, Qərb dövlətləri.

Summary

Some Western countries and Russia, as well as their missionary organizations, played an organizing and patronizing role in the genocide committed by Armenians against Azerbaijanis in South Azerbaijan. In addition to Tsarist Russia, France, England, the United States, etc. they tried to organize the Armenians and Aysors, who had moved to the territories of Azerbaijan many years ago and lived in a scattered minority, against the local population. In the years of the First World War, those countries provided financial, military, and material support to the creation of an armed group consisting of Armenians and Aysors. As a result, in 1918, united Armenian and Aysor armed groups committed a terrible genocide against Azerbaijanis in South Azerbaijan.

Key words: South Azerbaijan, genocide, Armenian, missionary organizations, Western countries.

1918-ci ildə indiki Azərbaycan Respublikası əraziləri və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da türklərə qarşı dəhşətli soyqırım həyata keçirilmişdir. Bundan əsas məqsəd isə Qərb dövlətləri tərəfindən müsəlman türklərin yaşadığı ərazilərdə və xüsusilə güclü türk dövləti olan Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda özlərinə dayaq nöqtəsi kimi süni şəkildə erməni dövləti yaratmaq idi. Lakin ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükləri üçün burada dağınıq şəkildə yaşayırdılar. Onlar hər bir şəhər və məntəqədə yerli türk əhali ilə müqayisədə əhalinin çox az hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də erməni dövləti yaratmaq üçün Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadoluda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də əhalinin əksəriyyətini soyqırımı məruz qoyub, demoqrafik dəyişikliklə buna nail olmaq məcburiyyətində idilər. Məhz buna görə, türklərin yaşadığı bütün bölgələrdə (Şərqi Anadolu, Şimali və Cənubi Azərbaycan) eyni taktika ilə soyqırım tətbiq edilib. Yəni yerli türk əhalini soyqırımı məruz qoyub, dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” dövlətinin yaradılmasına şərait yaratmaq istiqamətində işlər aparılmışdır.

Ermənilərə qeyd edilən planlarını həyata keçirməkdə isə çar Rusiyası və Qərb dövlətləri yardım etmişlər. Çar Rusiyasında oktyabr çevrilişi baş verərkən İngiltərə və Fransa çar Rusiyasında qeyri-sabitliyi hiss edib, qərara gəlmişdilər ki, İran və Qafqaz ermənilərindən, eləcə də aysorlardan ibarət silahlı dəstə yaradıb, İngiltərə və Fransanın əlaltıları vasitəsilə idarə etsinlər. (4, s. 21) Buna görə də aysorların dini başçısı B.Marşimon və ermənilərin başçıları ilə danışığa başladılar. Bununla bağlı ingilis və fransız sərkərdələri Culfa yolu vasitəsilə Urmiyaya getdilər. ABŞ da həmin dövrdə onlarla əlbir hərəkət edirdi. Urmiyada məktəb, xəstəxana və s. mərkəzlər açan ABŞ missionerləri illər öncədən bölgə ilə tanış idilər, həmçinin İngiltərə və Fransa ilə əlbir idilər. (9, s. 34-35)

Qərb dövlətlərinin mərkəzi Urmiya olmaqla Azərbaycanın qərbində müstəqil aysor (erməni–aysor

– H.S.) dövlətini qurma planının üstü açıldı və xəbər Təbrizdə rəsmilərin də qulağına çatdı. Demokrat Əyalət Komitəsi teleqrafla Tehrana məlumat göndərdi və bu məsələnin qarşısının alınmasını tələb etdi. Tehrandə müvəqqəti hakimiyyət ABŞ və İngiltərə ilə müzakirələrə başladı. Bunun nəticəsi isə yalnız ondan ibarət oldu ki, ABŞ səfirliyi qəzetlərə “ABŞ dövləti xristianların qoşun yaratması üçün pul göndərmədiyini” və bunun yalan olduğunu bildirdi. Əslində məsələ ondan ibarət idi ki, pul ABŞ-dan dövlət tərəfindən yox, bir dini missiya tərəfindən göndərilmişdi. Missiya yoxsullara bağışlanılmaq adı ilə müəyyən miqdarda pul göndərmişdi, missionerlər də onu birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrini təşkil etmək üçün xərcləmişdilər. (9, s. 35) Eyni zamanda çar Rusiyası tərəfindən erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılması üçün “25 min tüfəng və 12 min ədəd patron ayrılması nəzərdə tutulmuşdu”. (1, s. 54) Ümumiyyətlə, Urmiyada xristian ordusunun təşkili üçün iştirak edən qüvvələr aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: təxminən qırx min cilo (aysor) Osmanlı ərazisindən, qaçaq kimi tanınan ermənilər isə Qafqazdan Qərbi Azərbaycana (Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsinə – H.S.), xüsusilə Urmiyaya gəlmişdilər. Bunlar həm də şəhərdə yaşayan xristianları müsəlman (Azərbaycan türkləri – H.S.) əhali ilə ixtilafa və qarşıdurmaya sövq edir, müharibə və faciəyə səbəb olurdular. Bu qrupu ABŞ, Fransa missionerləri və ingilis-rus zabitləri müharibəyə hazırlayıb, ruslardan alınan silahı onların arasında paylamışdılar. Deməli, xristianlar həm silahlanmışdılar, həm də müsəlmanlara nisbətən daha hazır vəziyyətdə idilər. Xarici zabitlər də onları qoruyub, xristianlara öz dövlətlərinin himayəsini elan edirdilər. (8, s. 495)

B.Nikitin yazırdı: “Bu yeni qurum xristianları təmin etməli, bundan başqa həm də türk cəbhəsi əməliyyatlarında iştirak etməlidir. Birləşmiş qüvvələr tərəfindən bizə texniki və maliyyə yardımı vəd edilmişdir. Dərhal 3 nəfər fransız zabiti quruculuq məsələlərini həll etməyə başlamışdılar. Amma Klonel Şardini Urmiyada görüşərkən mənə dedi ki, Fransa dövlətinin bu yeni qurumda iştirakı müvəqqətidir. Ona görə ki, İran və Qafqaz İngiltərəyə aid edilmişdir. Bu iki ölkənin işləri ilə general Denstvil məşğul olmalıdır. Mənim o zamanlar bu vəziyyətdən o qədər də xəbərim olmasa da, belə düşündüm ki, ingilislər xristian ordusunu təşkil etməklə ciddi məşğul olacaqlar. Həmədanda olan ali komissiyanın başçısı mister Mak Mori (Muc Murray) Urmiyada olan general Qrasiyə (Gracey) aşağıdakı məzmununda teleqraf göndərmişdir ki, qurum işə başladığı və hərbiçilərin pulları müəyyənləşdiyi üçün lazım olan şeylər göndəriləcəkdir”. (2, s. 95-96).

Birləşmiş erməni–aysor dəstələr təşkil edilən kimi fransızlar Fransa büdcəsindən ayrılacaq olan 20 min frankı bu işə sərf etməyi qərara aldılar. Belə qərara alındı ki, bu pul general Denstvilin başçılıq etdiyi, Qafqaza yola düşəcək olan Həmədandakı ingilis qüvvələrinə xərclənsin. Belə görünür ki, İngiltərənin bu avantürada iştirakı onların Qafqazdakı hərbiçilərinin köməyi və razılığı ilə baş tutmuşdur. Ancaq Meyser Qrasinin Urmiyaya göndərilməsi heç bir əhəmiyyətə malik deyildi. Onun missiyası çoxlu müxtəlif vədlər verməklə bitirdi. (2, s. 97) Eyni zamanda erməni–aysorlardan ibarət təşkil edilən xristian silahlı dəstələrdən əlavə xristian polisi də artıq yanvar ayının sonlarında təşkil edildi. (7, s. 87)

Missioner təşkilatları ilə yanaşı Rusiya və bəzi Qərb dövlətlərinin də ermənilərin regionda müsəlman-türk əhaliyə qarşı soyqırım törətməkdə təşkilatlandırıcı və himayəedici rolları xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, ermənilər XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq 1917-ci illərin sonlarına qədər məhz dünyanın ən iri dövlətləri – İngiltərə, Fransa, ABŞ və Rusiyaya arxalanaraq, Türkiyənin tarixi ərazisində Erməni dövləti yaratmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə edib, türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Bu zaman erməni terrorçuları və silahlı quldur dəstələri 100 minlərlə dinc türk əhalisinin qanını axıtmış, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, kişiləri, qadınları və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Bütün bunların əsas fitva verənləri yuxarıda adları qeyd olunan dövlətlər və erməni şovinistləri idi. Sənədlərdən birində göstərilir ki, daşnakların qəribə bir xüsusiyyətləri vardır. Onlar zənn edirlər ki, tarix yalnız London, Petroqrاد və Nyu-Yorkda yazılır. (3, s. 30-31)

Persbiterian təbliğatçısı olan keşiş V.A.Şed I Dünya müharibəsi illərində Urmiyada olmuşdur. O erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkili və azərbaycanlıların Urmiya və Salmas bölgələrinə soyqırına məruz qalmasında erməni və aysorları himayə edib yönəltməkdə müstəsna rol oynamışdır. V.A.Şed 6 ay müddətinə azərbaycanlıların soyqırına məruz qalmasında erməni-aysor silahlı dəstələrinə yardım etdikdən sonra onlar Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinə tərk etməli olanda o da onlarla getdi. Lakin yolda vəba xəstəliyinə yoluxaraq öldü. (7, s. 68)

Cənubi Azərbaycanın Qərb bölgəsində xarici nümayəndəliklər və missioner təşkilatlarının fəaliyyətinin ən kəskin vaxtında Rusiyada 1917-ci il Oktyabr çevrilişi baş verdi. Rusiya regiondan geri çəkilməli oldu. Lakin onların silah-sursatı ermənilərə verildi. Rusiya konsulu B.Nikitin və bir çox rus zabiti xristian dəstələrinin təşkilatlandırılması üçün regionda qalmışdı. Onların birbaşa iştirakı, eləcə də Fransa, İngiltərə, ABŞ-ın maddi və s. yardımı ilə erməni-aysor silahlı qoşunu təşkil edildi. (8, s. 291) Həmçinin Cənubi Azərbaycan geri çəkilən rus qoşununun silahlarının bir hissəsini də ingilislər pulla alıb Urmiya və Salmasdakı aysorlara verdilər. Həmin silahlar isə 1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımında istifadə edildi. (5, s. 111)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkilindən az öncə “1917-ci ilin sentyabr ayında Fransaya aid Qafqaz dağ ambulansı Arxanjel (Arkhangel) yolu ilə Urmiyaya gəldi. Ona müsyö P. Kojel (P. Caujole) başçılıq edirdi. Bu ambulans yeni imkanlara malik və hər cəhətdən mükəmməl idi. Möhtərəm bir rəis tərəfindən yönəldilirdi. Fransanın bu kiçik köməyi, Fransa və ABŞ missionerləri, eləcə də Rusiya konsulluğundan ibarət Antanta ölkələrinin koloniyalarının köməyinə vaxtında çatdı. (10, s. 228) Fransız ambulansına 70 personal və müxtəlif təchizatla dolu olan yüklərlə yük maşını daxil idi. Ruslar Urmiyada Fəthüssəltənə Şəhriyarının imarətini onların ixtiyarına verdi. Məqsədi xüsusilə Rusiyanın Urmiyadakı ordusunun yaralı hərbcilərinə yardım etmək olan ambulans əslində azərbaycanlıların birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstə tərəfindən soyqırıma məruz qalmasında birbaşa iştirak etdi. Belə ki, Fransanın Qafqazdakı hərbcisi Kolonel Şardini 1917-ci ilin dekabrında Fransanın Urmiyadakı heyətinin üzvü leytenant Qasfildə göstəriş verdi ki, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrin yaradılmasına yardım etsin. O isə həmin silahlı dəstənin yaradılmasına ambulans heyətindən iki zabiti və iki rütbəli şəxsi ayırdı. (6, s. 339)

1917-ci ilin sonlarında Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində böyük dövlətlərin himayədarlığı ilə erməni və aysorlardan ibarət birləşmiş dəstələr yaradıldı və silahla təmin edildi. Hərbi qüvvələrin dini lideri aysor əsilli Marşimon, hərbi başçısı isə erməni Ağa Petros olsa da, əslində onlar Rusiya və Fransa kimi dövlətlərin yerlərdəki əlaltıları idilər. Həmin silahlı dəstələr Urmiya, Salmas, Xoy şəhərlərində yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımlar törətməyə başladılar. Soyqırım 1918-cilin əvvəlindən başlayır, fevralın 22-dən sentyabra qədər kütləvi şəkildə davam edir. Soyqırım nəticəsində Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 200 min azərbaycanlı həlak olur, əhaliyə külli miqdarda maddi və mənəvi zaiyan dəyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əlibəyli H.C. “Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planında” II məqalə (Cənubi Azərbaycan ərazisində xristian dövləti yaratmaq planı) // “İpək yolu” jurnalı, 1998, № 1, Bakı: Azərbaycan Universiteti, s. 52-56.

2. Məlikzadə T. Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində-soyqırımını. Bakı: Bakı çap evi, 2010, 259 s.

3. Məmmədzadə M.B. Ermənilər və İran. İstanbul: Nəcm İstiqbal Mətbəəsi, 1927, 40 s.

4. Sərdariniya S. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımını. Bakı: Elm, 2006, 117 s.

5. آذربایجان در اوایل دوره پهلوی (براساس گزارش محرمانه سال 1927 به ارتش ترکیه)، ترجمه دکتر توحید ملک زاده،

128ص.

6. توحید ملیکزاده، تاریخ ده هزار ساله سلمات، و غرب آذربایجان، تبریز، 1384، انتشارات الدار تبریز، 700ص.

7. توحید ملکزاده، تاریخچه دارلنشاط اورمیه، انتشارات یاز، اورمیه 1388، 139 ص.

8. علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، چاپ اول 1348، 1017 ص

9. مجتبی آزادی، تاریخ قتل عام مسلمانان آذربایجان توسط جلوها، اورمیه، 1369، انتشارات حسام الدین چلبی، 254 ص.

10. نیکتین ب. ایرانی که من شناخته ام، ترجمه و نگارش فره وشی، نشر معرفت، تهران 1941 م. 235 ص.